

بررسی الگوی تربیت اخلاقی نوجوانان برای زمینه‌سازی تمدن نوین اسلامی، با توجه با آسیب‌های فضای مجازی

سید حامد صدر

دانش آموخته حوزه علمیه

چکیده

اندیشوران عصر کنونی را «عصر اطلاعات» نامیده‌اند؛ عصری که با همهٔ منافع که برای بشر به‌ارمغان آورده، آسیب‌های جدی‌ای نیز به‌دنبال داشته است. در جامعهٔ اطلاعاتی امروز، انسان‌ها با انبوهی از داده‌های بدون منبع معتبر مواجه‌اند. در چنین فضایی، به‌دلیل ناشناخته بودن تولیدکنندگان پیام‌ها، زمینه برای نقض هنجارهای اخلاقی، نسبت به فضای حقیقی بیشتر است. در این میان، مواجههٔ زودهنگام نوجوانان با رذایل اخلاقی در فضای مجازی موجب ایجاد تعارضات فکری و ذهنی در آنها شده است. همین امر سبب می‌شود تا نوجوان امروزی با انواع مختلفی از آسیب‌ها از قبیل

اعتیاد مجازی، بلوغ زودرس جنسی، تشدید بحران هویت، شکاف نسلی و... مواجهه شود. شکل‌گیری این آسیب‌ها در نوجوانی، که قرار است تمدن اسلامی در آینده به دستش ساخته شود، چالشی را پیش روی ما قرار داده است. فقدان مواجهه هوشمند و علمی با آسیب‌های اخلاقی‌ای که نوجوان را در فضای مجازی تهدید می‌کند، باعث می‌شود در آینده با نسلی مواجه شویم که بر اساس باورها، هنجارها و الگوهای غیراخلاقی و غیرمتجانس با فرهنگ و تمدن نوین اسلامی تربیت شده باشد؛ درحالی‌که موفقیت نظام اسلامی در مواجهه تمدنی، به تربیت نیروی انسانی تمدن‌ساز بستگی دارد.

کلیدواژگان: تربیت اخلاقی، مصون‌سازی، اخلاق فضای مجازی، آسیب‌های فضای مجازی، مدیریت آسیب‌های اخلاقی، تمدن نوین اسلامی.

مقدمه

این مقاله هدفش ارائه راهکار از منظر تربیت اخلاقی برای مدیریت و کاهش آسیب‌های اخلاقی فضای مجازی بر روی نوجوانان است و تربیت اخلاقی مصونیت‌ساز در نوجوانان را به‌عنوان بایسته‌ای اساسی برای زمینه‌سازی تحقق تمدن نوین اسلامی مطرح می‌کند. ابتدا با روش کتابخانه‌ای به بررسی و تحلیل تهدیدها و ظرفیت‌ها در منابع موجود پرداخته شده؛ سپس از طریق مصاحبه‌ها و با تحلیل مضمون، راهکار مواجهه اخلاقی برای نوجوان در فضای مجازی تکمیل شده است. در این مقاله نتیجه گرفته‌ایم که در کنار امر نظارت، الگوی مصون‌سازی نوجوانان نسبت به آسیب‌های فضای مجازی با تقویت سه مؤلفه استحکام درونی، حریت و تفکر صورت می‌گیرد و هنگامی که ملکه اخلاقی در نوجوانان شکل بگیرد، آنها در مسیر کمال فکری انسانی - که از بایدهای شکل‌گیری تمدن نوین اسلامی است - قرار می‌گیرند.

فضای مجازی واژه‌ای است که امروزه بسیار آن را می‌شنویم. اگر در سال‌های گذشته عده‌ای درباره تأثیر عمیق رسانه‌ها و فضای مجازی بر روی ابعاد فرهنگی، تربیتی و اخلاقی زندگی انسان شک و شبهه داشته‌اند، امروز کمتر کسی پیدا می‌شود که تأثیرات فضای مجازی را کتمان کند. فضای مجازی به‌عنوان یک مسئله نوظهور، اقتضانات

جدیدی را به وجود آورده که ساحت اخلاق و تربیت، از زیربنایی‌ترین عوامل تحقق تمدن نوین اسلامی، نیز از آن متأثر شده است.

فضای مجازی بستری را فراهم می‌کند که به‌نوعی امکان ایجاد بدیل برای هر نوع فعالیت حقیقی در آن وجود دارد. از این جهت شاید بتوان فضای مجازی را مهم‌ترین، تهاجمی‌ترین و اثرگذارترین فناوری‌ها در تغییر و تخریب سبک زندگی، تربیت و اخلاق انسان‌ها دانست؛ به‌گونه‌ای که از آن به‌عنوان زندگی دوم یاد می‌شود؛ زندگی‌ای که در کنار زندگی انسان‌ها جریان دارد و بعضاً می‌تواند نقش پررنگ‌تری نسبت به فضای حقیقی داشته باشد.

جذابیت‌های این فضا و اقتضائات خاص دوره نوجوانی زمینه رشد سریع این فضا را در میان نوجوانان فراهم آورده و مسائل و مشکلاتی را در زمینه اخلاق برای آنها ایجاد کرده است. مواجهه زود هنگام نوجوانان با رذایل اخلاقی در فضای مجازی موجب ایجاد تعارضات فکری و ذهنی در آنها شده است؛ این در حالی است که قوه عاقله و هویت آنها هنوز شکل نگرفته است و از سواد رسانه‌ای لازم برای برخورد منتقدانه و هوشمندانه با داده‌های فضای مجازی برخوردار نیستند.

نوجوانان از طریق فضای مجازی با نظام‌های معنایی و هویت‌ساز گوناگونی مواجه می‌گردند و با ارزش‌ها، باورها و هنجارهای فرهنگ‌های مختلف آشنا و از آنها متأثر می‌شوند. نوجوانان با عضو شدن در گروه‌ها، کانال‌ها و صفحات شخصی افراد، با محتواهای مختلف دینی، غیردینی و غیراخلاقی و انبوهی از داده‌های بدون منبع مواجه می‌شوند. در چنین فضایی، به‌دلیل ناشناخته بودن تولیدکنندگان پیام‌ها، زمینه برای نقض هنجارهای اخلاقی، نسبت به فضای حقیقی بیشتر است. همچنین ضمن بروز نوعی وابستگی به این محتواها، با منابع معنایی و فرهنگ‌ساز متنوع و بعضاً متناقضی مواجه می‌شوند که باعث تنزل و تضعیف اخلاقی آنان می‌شود و دوری از تمدن اسلامی را برای ایشان به‌ارمغان می‌آورد.

اغلب کشورهایی که خود مبتکر و مخترع این فناوری هستند، سال‌هاست که پایه‌پای توسعه فضای مجازی در کشورشان، به مطالعه پیامدها و تحولات این فضا و آموزش استفاده صحیح از آن مشغول‌اند تا کاربران از آسیب‌های آن در امان بمانند. فضای

مجازی فضای مراقبت‌شده‌ای برای کاربران نیست و کاربران شیوه مصون ماندن از آسیب‌های اخلاقی آن را نمی‌دانند. در نتیجه، این بستر فعالیت همگانی بدون داشتن ملاکی برای کنترل، بیش از اینکه تسهیل‌کننده فرهنگ مشارکت باشد، یک فناوری فردگرا و کنترل‌نشده‌ای است که متأسفانه محیط مساعدی برای هرزه‌نگاری، کوته‌فکری فرهنگی، سیاسی، مذهبی و... است که اخلاق و تمدن را تخریب می‌کند (کریر و مارتین، ۱۳۹۰: ص ۱۲).

دوره نوجوانی، همان‌طور که دارای مخاطره است، فرصت مناسبی برای شکل‌گیری شخصیت و هویت دینی ماندگار در نوجوان است و امکان تربیت اخلاقی ایشان، نسبت به بزرگسالان راحت‌تر و سریع‌تر صورت می‌گیرد. در نگاه تمدنی، زمینه‌های رشد نسل آینده را امروز باید فراهم کرد. یکی از راهبردها و عوامل ایجاد تمدن نوین اسلامی از دیدگاه مقام معظم رهبری، پرورش و تربیت نیروی انسانی کارآمد است (وجدانی، ۱۳۸۸: ص ۱۲۹).

تمدن اسلامی زمانی محقق می‌شود که بتواند بر چالش‌های پیش رو که بخشی از آن در اثر تهاجم تمدن غرب به وجود آمده است، غلبه کند. تمدن توسط انسان‌ها و با غلبه آنها بر چالش‌ها شکل می‌گیرد. یکی از چالش‌های مهم که بر روی تربیت و اخلاق مردم به خصوص نوجوانان تأثیر دارد، فضای مجازی است. برای رفع آسیب‌های اخلاقی آن، راهکارهای مختلفی ارائه شده است؛ از راهکارهایی مانند استفاده از شبکه ملی اطلاعات، حمایت از شبکه‌های اجتماعی و بازی‌های رایانه‌ای بومی گرفته تا راهکارهای نظارتی و بازدارنده، مانند زمان‌بندی استفاده از اینترنت و...؛ اما توجه به این نکته ضروری است که با توجه به دیدگاه ذات‌گرایان رسانه مبنی بر حامل ارزش بودن فناوری‌های رسانه‌ای، استفاده از راهکارهایی مانند شبکه ملی اطلاعات تنها بخشی از آسیب‌های فضای مجازی، مانند آسیب‌های امنیتی، جنسی و... را کاهش می‌دهد؛ اما بخش دیگری از مشکلات، مانند اعتیاد به فضای مجازی و... به قوت خود باقی خواهد ماند.^۱

۱. البته ضرورت پیاده‌سازی شبکه ملی اطلاعات و استفاده از رسانه‌های بومی امری انکارناپذیر است؛ چراکه فارغ از کاهش آسیب‌های اخلاقی، با استفاده از این راهبرد، مسائل دیگری مانند امنیت اطلاعات و جاسوسی و... کاملاً حل خواهد شد.

رویکرد ما در این مقاله، ایجاد مصونیت‌سازی در نوجوان از منظر تربیت اخلاقی در برابر آسیب‌های اخلاقی فضای مجازی است تا بتواند به‌عنوان الگوی مناسب برای تحقق تمدن اسلامی مطرح شود؛ چراکه تمدن نوین اسلامی بدون نیروهای انسانی کارآمد محقق نمی‌شود؛ از همین رو سؤال ما این است که الگوی تربیتی مبتنی بر روش مصونیت‌ساز در نوجوانان در مواجهه با آسیب‌های فضای مجازی چیست؟ چگونه می‌توان فرایند توسعه و تعمیق اخلاق را برای نوجوان برخط و گوشی‌به‌دست برنامه‌ریزی کرد؟ الگوی تربیتی مبتنی بر روش مصونیت‌ساز در نوجوانان چه نقشی در تحقق تمدن نوین اسلامی دارد؟

ابتدا تعریفی از مفاهیم تمدن نوین اسلامی، اخلاق و تربیت اخلاقی، به‌عنوان روشی برای ایجاد ملکه رفتاری در نوجوانان، را ارائه کرده‌ایم؛ سپس در ادامه به بررسی آسیب‌های اخلاقی فضای مجازی روی نوجوانان پرداخته‌ایم و ماهیت فضای مجازی، علل و زمینه‌های گرایش نوجوانان به این فضا را تبیین کرده‌ایم؛ سپس عوامل مصونیت‌ساز برای تحقق تمدن اسلامی در مواجهه با آسیب‌های اخلاقی نوجوانان در فضای مجازی را بیان نموده‌ایم. این الگو، عوامل انسانی تمدن‌ساز یعنی نوجوانان را بر اساس اخلاق و اصول دینی که از مؤلفه‌های تمدن‌سازی است، تربیت می‌کند تا توان مواجهه با آسیب‌های اخلاقی فضای مجازی را پیدا کنند. درست است که امروزه ابزارها و امتحان‌های انسان، متنوع و متحول شده است، اما هدف غایی انسان و احکام اخلاقی او تغییر نکرده و از این جهت فرقی میان فضای مجازی و حقیقی وجود ندارد.

۱. تبیین و تعریف مفاهیم

۱-۱. تمدن نوین اسلامی

تمدن اسلامی تمدنی دینی است که همه مؤلفه‌های آن بر محور اسلام قرار دارد. این تمدن از همه ویژگی‌های تمدن الهی در چهارچوب قرآن و سنت پیامبر ﷺ برخوردار است و مؤلفه‌های آن عبارت‌اند از: دین، اخلاق، علم، عدالت، قوانین، مقررات، اصول دینی و... (جان‌احمدی، ۱۳۸۸: ص ۵۱). مقام معظم رهبری تمدن اسلامی را این‌گونه تعریف کرده‌اند: «تمدن اسلامی یعنی آن فضایی که انسان در آن از لحاظ معنوی و از

لحاظ مادی می‌تواند رشد کند و به غایات مطلوبی که خدای متعال او را برای آن غایات خلق کرده، برسد» (مقام معظم رهبری، ۱۳۹۲/۶/۱۴).

تمدن اسلامی پس از قرن‌ها حضور در عرصه جهانی، مدتی روند نزولی طی کرده که پس از انقلاب اسلامی ایران زمینه برپایی مجدد آن فراهم شده است. مقام معظم رهبری عبارت تمدن نوین اسلامی را مطرح کرده‌اند که شامل ظهور و بروز مادی و معنوی پیشرفت‌های هدفمند و نوظهور امت اسلامی، با محوریت ایران، بر اساس تعالیم اسلامی در تمامی عرصه‌های اجتماعی است که شکلی معنادار و منضبط به خود گرفته است (غلامی، ۱۳۹۵).

بنابراین، تمدن نوین اسلامی از نظر مقام معظم رهبری، علاوه بر شاخصه‌های قدیم تمدن اسلامی، شامل مؤلفه‌های جدیدی مانند ابتکار و خلاقیت، توجه به رسانه‌ها، هنر، سینما، بهبود روابط بین‌الملل و صدور احکام فقهی متناسب با نیازهای جدید بشری می‌شود. گسترش تمدن نوین اسلامی به همت و خرد دسته‌جمعی نیاز دارد که در سایه وحدت، انضباط، کار، تلاش، ایمان به خدا، خلاقیت، عقلانیت، توانایی علمی و داشتن رسانه‌های قوی به وجود می‌آید (مقام معظم رهبری، ۱۳۹۲/۲/۹).

۲-۱. اخلاق

اخلاق در اندیشه رهبری یکی از شاخص‌های تمدن نوین اسلامی است. ایشان درباره اخلاق و نقش آن در جامعه گفته‌اند: «اخلاق آن هوای لطیفی است که در جامعه بشری اگر وجود داشت، انسان‌ها می‌توانند با تنفس او زندگی سالمی داشته باشند» (مقام معظم رهبری، ۱۳۸۸/۴/۲۹). بنابراین در سایه محیط سالم اخلاقی است که تمدن شکل می‌گیرد. «اخلاق» در لغت به معنای ویژگی ذاتی، حالت طبیعی، خوی، فطرت، جوهره (آذرتاش آذرنوش، ۱۳۷۹)، سرشت و سجیه آمده و مفرد آن «خُلُق» و «خُلُق» ذکر شده است (زبیدی، بی تا، ج ۶: ص ۳۳۷؛ جوهری، ۱۹۹۰، ج ۴: ص ۱۴۷۱). ابن‌منظور خُلُق را شکل باطن و تصویر درونی انسان دانسته است (ابن‌منظور، ۱۴۰۵، ج ۴: ص ۱۹۴). راغب هم اخلاق را به معنای «سرشت و سجیه» که با حواس ظاهری قابل مشاهده نیست و یک حالت و کیفیت نفسانی است، تعریف می‌کند (طریحی، ۱۴۰۸، ج ۵: ص ۱۵۸؛

راغب اصفهانی، ۱۴۱۶ق: ص ۱۵). در کتاب‌های لغت بین سجیه و سرشت نیکو یا ناپسند فرقی گذاشته نشده است.

اندیشمندان و بزرگان با توجه به رویکردهای خود، تعاریف مختلفی از اخلاق ارائه داده‌اند: شیخ ابوعلی مسکویه اخلاق را این‌گونه تعریف کرده است: «اخلاق حالتی نفسانی است که بدون نیاز به تفکر و تأمل، آدمی را به سمت انجام کار حرکت می‌دهد» (ابن مسکویه، ۱۳۷۵: ص ۵۸-۵۷). همچنین فیض کاشانی در تعریفی آورده است: «خلق عبارت است از هیئت خاصی که در ما رسوخ می‌کند و به خاطر آن، افعالی را به آسانی انجام می‌دهیم که برای انجام آن، نیاز به اندیشه و فکر نداریم. اگر این هیئت به گونه‌ای باشد که افعال زیبا و پسندیده از نظر عقل و شرع از انسان صادر شود، آن را اخلاق نیک می‌نامند؛ و اگر افعال زشت و ناپسند از او صادر شود، آن را اخلاق بد می‌گویند» (فیض کاشانی، ۱۳۶۸: ص ۵۴؛ همو، بی‌تا، ج ۵: ص ۹۵؛ همو، ۱۳۶۸: ص ۹).

ملا مهدی نراقی در تعریف اخلاق آورده است: «خُلُق عبارت است از ملکه‌ای نفسانی که باعث صدور افعال به آسانی و بدون نیاز به تفکر و تأمل می‌شود» (نراقی، بی‌تا: ص ۵۵). مرحوم مجلسی نیز پیش از نراقی منشأ پیدایش ملکه در افراد را امری فطری یا اکتسابی، که بر اثر تفکر، تلاش و تمرین به کاری ایجاد می‌شود، دانسته است؛ چنان‌که فرد خسیس ابتدا با سختی مالی را انفاق می‌کند؛ اما در اثر تداوم آن عمل، به آسانی اقدام به انفاق می‌نماید (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۶۷: ص ۳۷۲).

بنابراین، اخلاق در اصطلاح، به ملکه شدن صفات خوب و بد در انسان، به همراه توجه به ریشه و آثار آن در زندگی فردی و اجتماعی، گفته می‌شود که البته باید به صورت خودجوش همراه با رغبت، آسانی و بدون نیاز به فکر کردن صورت بگیرد (حسینی دهشیری، ۱۳۷۰: ص ۱۹؛ سادات، ۱۳۶۸: ص ۲۶؛ ایزدی و مهدوی‌منش، ۱۳۹۱: ص ۸۶-۴۵). مرحوم نراقی ملکه را «کیفیتی نفسانی که دیر و به‌کندی زایل می‌شود» (نراقی، بی‌تا: ص ۵۵)، دانسته است. در کل، علمای اخلاق به حالتی که سبب شود انسان رفتارهای متناسب با سرشتش را بدون احساس سختی، تأمل و تردید انجام دهد، «ملکه رفتاری» می‌گویند.

۱-۳. تربیت اخلاقی

بعد از اینکه «صفت راسخ نفسانی» یا «ملکه رفتاری» را به عنوان شایع ترین کاربرد اصطلاحی اخلاق گرفتیم، لازم است درباره چگونگی و راه و روش ملکه شدن بحث کنیم. در مجامع علمی به راه و روش و چگونگی نهادینه کردن فضایل یا زدودن رذایل اخلاقی در افراد، «تربیت اخلاقی» می گویند (شریفی و همکاران، ۱۳۹۶: ص ۲۹).

ابتدا تربیت را تعریف می کنیم تا بهتر بتوانیم تربیت اخلاقی را توضیح دهیم. «تربیت» در اصطلاح، آشکار کردن استعدادهاى نهفته و شکوفا ساختن و پرورش دادن استعدادهاى درونی است. به بیان دیگر، تربیت، فرایندی سازگار با فطرت و طبیعت نوجوان است که در آن کوشش می شود تا همه استعدادها و سرمایه های وجودی او به کار گرفته شود و رشد یابد تا آماده بهره گیری از آنها در مسیر عبودیت شود (مطهری، ۱۳۹۲: ص ۴۳-۴۴). با توجه به تعریف تربیت، مربی حقیقی باید همه استعدادهاى نوجوان را شکوفا و بارور سازد و آنها را به راه عبودیت و بندگی هدایت کند (صفایی، ۱۳۹۱، ج ۱: ص ۱۶۹).

با توجه به معنای تربیت، تربیت اخلاقی به این معناست که شخص مربی، اخلاق بد را از نوجوان دور کند و اخلاق خوب را به جای آن در نوجوان قرار دهد تا زمانی که آن اخلاق خوب برای نوجوان ملکه شود و در وجود او رشد یابد (غزالی، ۱۴۱۶ق: ص ۱۷۳ و ۲۹۲). به تعبیر دیگر، «تربیت اخلاقی» دانشی است که درصدد برنامه ریزی هدفمند برای به کارگیری و پرورش استعدادهاى درونی در جهت توسعه و تثبیت استعدادهاى افراد است و راه های نهادینه کردن ارزش های اخلاقی و دوری از بدی ها در سطح زندگی فردی و اجتماعی افراد و همچنین در سطح جامعه را آموزش دهد (شریفی و همکاران، ۱۳۹۶: ص ۳۳؛ دیلمی و آذربایجانی، ۱۳۸۱: ص ۲۴).

هدف اصلی تربیت اخلاقی افزایش پایداری درونی و عملی نوجوان به ارزش های اخلاقی است. ابتدا در علم اخلاق، فضایل و رذایل اخلاقی شناسایی می شوند و سپس در تربیت اخلاقی به کمک روش های تربیتی و الهام گیری از روش های روان شناختی و جامعه پذیری و... به کار می روند. همچنین ضمن شناسایی زمینه ها، علل و عوامل اخلاق گریزی (شریفی و همکاران، ۱۳۹۶: ص ۳۳)، سعی می شود که آن علل و عوامل

از میان بروند و به جای آن، اخلاقی بودن آموزش داده شود و زمینه‌های درونی و بیرونی برای رسیدن به ارزش‌های اخلاقی فراهم گردد.

تربیت اخلاقی دانشی میان‌رشته‌ای بین اخلاق، تعلیم و تربیت، روان‌شناسی و جامعه‌شناسی است. اندیشمندان مسلمان تربیت اخلاقی را شاخه‌ای از دانش اخلاق قرار داده و ایجاد فضایل و از بین بردن رذایل را از آن قصد کرده‌اند. از ویژگی‌های آن این است که به جای مباحث نظری به دنبال اهداف عملی است و می‌خواهد نوجوان را به گونه‌ای تربیت کند که رابطه‌اش را با خود، جامعه، طبیعت و خدا بتواند درست تنظیم کند (شریفی و همکاران، ۱۳۹۶: ص ۳۳؛ ایزدی و مهدوی‌منش، ۱۳۹۱: ص ۸۶-۴۵).

۱-۴. تحقق تمدن نوین اسلامی

بنا بر نظر مقام معظم رهبری، پرورش نیروی انسانی کارآمد در راستای ایجاد تمدن نوین اسلامی بسیار اهمیت دارد (وجدانی، ۱۳۸۸: ص ۱۲۹). با پرورش آنهاست که تمدن نوین اسلامی شکل می‌گیرد. قرآن نیز هدف از ارسال رسل و انزال کتب را تزکیه و تعلیم انسان ذکر می‌کند و تربیت انسان را یکی از اقدامات تمدن‌ساز انبیا می‌داند. برای شکل‌گیری این تمدن، ویژگی‌های متعددی باید در افراد جامعه شکل بگیرد و به صورت ملکه رفتاری آنها درآید (خاری آرانی و علی‌اکبرزاده، ۱۳۹۴: ص ۸۹). تحقق تمدن اسلامی از نظر مقام معظم رهبری مبتنی بر دو عنصر اساسی «تولید فکر» و «پرورش انسان» است (مقام معظم رهبری، ۱۳۷۹/۷/۱۴). به عبارت دیگر، راه برافراشتن پرچم تمدن نوین اسلامی پرورش نسلی با ویژگی‌هایی خاص است. در این بیانات، معظم‌له به تربیت در جهت تمدن‌سازی، به عنوان یکی از عناصر اصلی شکل‌گیری تمدن اشاره داشته‌اند.

۲. نوجوان و فضای مجازی

۲-۱. معماری فضای مجازی

فضای مجازی یک معنای عام دارد که طبق آن به هرچه ورای جهان عینی است، فضای مجازی گفته می‌شود؛ اما فضای مجازی به معنای مصطلح امروز، صنعت بازنمایی است که

با اینترنت شروع شده است. به تعبیر دیگر فضای مجازی استعاره‌ای برای فعالیت رایانه‌ها، شبکه‌های کابلی و سیر فناوری‌های الکترونیکی و ارتباطاتی است (شکری، ۱۳۹۵).

در مطالعاتی که درباره تأثیر فضای مجازی بر افراد صورت گرفته، به سه حیطه «ذهن و فکر»، «علاق و احساسات» و «رفتار و اعمال» اشاره شده است (کهند، ۱۳۹۵: ص ۱۹۲)؛ لذا شناخت معماری فضای مجازی برای شناخت علل و زمینه آسیب‌های اخلاقی موجود در این فضا بسیار اهمیت دارد؛ چراکه به ما کمک می‌کند تا محیطی را که افراد در آن حضور دارند و کنشگری می‌کنند، بهتر بشناسیم. فضای مجازی، فارغ از محتوا، فرهنگ‌ساز است. این مسئله در شکل دادن به تمدن اهمیت خود را بیشتر نمایان می‌کند. یکی از پژوهشگران در تعبیری عجیب می‌نویسد: «وجه بارز این فرهنگ، قرار دادن تکنولوژی به جای خداست و شاخصه‌ها و خصلت‌های آن، خدای گونه است. این امر بدان معناست که در اینجا، فرهنگ اعتبار و تشخیص خود را در تکنولوژی جست‌وجو می‌کند. ارضای امیال و کامیابی خود را از تکنولوژی طلب می‌کند و بالاخره، دستورالعمل‌های خود را از تکنولوژی می‌گیرد که این راه، الزاماً و ضرورتاً به فروپاشی و نابودی باورها و عقاید منتهی می‌شود» (پستمن، ۱۳۹۰: ص ۱۲۱)؛ لذا در حال شکل دادن به تمدنی متناسب با شرایط خودش است.

برای درک بهتر فضای مجازی، به برخی از تفاوت‌های آن با فضای حقیقی اشاره می‌شود: فضای مجازی فضایی صنعتی و دیجیتالی است؛ در مقابل محیط فیزیکی که طبیعی و آنالوگ است؛

فضای مجازی زندگی دیگری در کنار زندگی حقیقی، و به تعبیر فلسفی، عالمی موازی با عالم واقعی است. فضای مجازی آنقدر بزرگ شده است که الآن فضای دوم زندگی محسوب می‌شود؛ یعنی ما با دو فضایی شدن زندگی، شغل و حرفه مواجه شده‌ایم؛ زمان در فضای مجازی پویاست و معنایی ندارد؛ اما در دنیای واقعی، زمان گذشته، حال و آینده داریم؛

تغییر در فضای مجازی به آسانی امکان‌پذیر است. مکان در آن معنا ندارد و افراد بدون طی مسافت فیزیکی می‌توانند با دوستان، جوامع و فرهنگ‌های مختلف آشنا شوند و با آنها ارتباط بگیرند. فضای مجازی روزبه‌روز تلاش می‌کند بی‌واسطگی را بیشتر

کند؛ درحالی که فضای حقیقی، برخوردار از ارتباطات چهره‌به‌چهره و مکان‌محور است؛ فضای مجازی از محیطی متکثر، غیرمرکزی و عددی برخوردار است. همین ویژگی باعث لایه‌ای شدن فضای مجازی و طبقه‌بندی اطلاعات در آن شده، که این مسئله سرعت جابه‌جایی و دسترسی به داده‌ها را بالا برده است؛

هویت افراد در فضای مجازی، گمنام و سیال است و برای فرد این امکان وجود دارد که سن، جنس و دیگر ویژگی‌های اجتماعی و فرهنگی‌اش را هر طور که خودش دوست دارد، معرفی کند؛ اما در فضای حقیقی هویت افراد ثابت و مشخص است (عاملی، ۱۳۹۶؛ مرکز ملی فضای مجازی، ۱۳۹۵: ص ۳۳-۳۷).

این عوامل باعث شده‌اند تا ماهیت حاکم بر فضای مجازی به‌گونه‌ای باشد که افراد خود را در آن‌ها از اخلاق و قوانین اجتماع احساس می‌کنند. وقتی فرد در چنین فضایی قرار می‌گیرد، احساس مسئولیت و تقید به وظایف و ساختارهای پذیرفته‌شده را ندارد؛ انواعی از خود را به نمایش می‌گذارد که این خودها متناسب با محیط مجازی‌ای که فرد در آن قرار می‌گیرد، ظاهر می‌شوند و این ظاهر شدن می‌تواند ناشی از جلب رضایت دیگران باشد (توانا و هاشمی اصل، ۱۳۹۴: ص ۱۵-۳۶). شکل‌گیری این ویژگی‌ها در استفاده‌کنندگان از فضای مجازی، به‌خصوص نوجوانان، آنها را متناسب با تمدن اسلامی که هدفش عبودیت خداست، تربیت نمی‌کند؛ که مدیریت آن بر عهده ماست.

۲-۲. آسیب‌ها و چالش‌های فضای مجازی

فضای مجازی در برخی جنبه‌ها مثل آموزش از راه دور، انتقال سریع داده‌ها و افزایش سطح اطلاعات، برای افراد جامعه مفید و مؤثر است؛ اما نباید پیامدهای نامطلوب و غیراخلاقی آن را نادیده گرفت. مهم‌ترین آسیب‌های اخلاقی فضای مجازی که با اخلاق و تمدن اسلامی سازگاری ندارند و نوجوانان در دو حوزه فردی و اجتماعی با آن مواجه‌اند، از این قرار است:

۱. استفاده افراطی از فضای مجازی در حوزه فردی، نوجوان را دچار آسیب‌های اخلاقی می‌کند که هم بر جسم، هم روح و روان، و هم بر تحصیل آنها تأثیر منفی دارد: الف) فضای مجازی آسیب‌های جسمی بسیاری بر نوجوانان دارد؛ همچون: اختلال

در رشد، صرع و سرگیجه، برانگیختگی فیزیولوژیکی، فشارهای عصبی، چاقی، چشم‌درد، تنبلی ذهن، افتادگی سرشانه‌ها و... (عباسی ولدی، ۱۳۹۶: ص ۲۵-۴۷؛ ریحانی، ۱۳۹۷: ص ۱۴۰-۱۵۵)؛ و این‌گونه آسیب زدن فرد به جسم خود که امانتی الهی در دست اوست، امری نکوهیده و غیراخلاقی است؛

ب) نوجوانانی که به‌شکل افراطی از فضای مجازی استفاده می‌کنند، دچار آسیب‌های روحی و روانی بسیاری می‌شوند که می‌تواند به احساس آرامش کاذب، ضعف تفکر (عباسی ولدی، ۱۳۹۶: ص ۱۰۱؛ ریحانی، ۱۳۹۷: ص ۱۴۰-۱۵۵)، پرخاشگری، اضطراب، افسردگی (عباسی ولدی، ۱۳۹۶: ص ۷۰) و اعتیاد اینترنتی به بازی، چت و دوست‌یابی، وب‌گردی، هرزه‌نگاری و امور جنسی اشاره کرد. همچنین گوشه‌گیری از اطرافیان از دیگر آسیب‌هایی روحی و روانی است که به فرد وارد می‌شود (شاملی و خانمحمدی، ۱۳۹۷: ص ۵۱؛ مرکز ملی فضای مجازی، ۱۳۹۵: ص ۸۲). وجود این آسیب‌ها، از نظر اخلاقی نکوهیده است و این موارد معمولاً جزء رذایل اخلاقی شمرده می‌شوند؛

ج) فضای مجازی در حوزه آموزشی تأثیر نامطلوبی بر عملکرد تحصیلی نوجوانان دارد (ریحانی، ۱۳۹۷: ص ۱۴۰-۱۵۵) که به ناتوانی آنها در مدیریت زمان برمی‌گردد (مرکز ملی فضای مجازی، ۱۳۹۵: ص ۸۴). از نظر اخلاق، اتلاف توانایی‌ها و استعدادها و به‌کار نگرفتن آنها در مسیر رشد، امری نکوهیده است.

۲. در حوزه آسیب‌های اجتماعی، فضای مجازی علاوه بر رابطه نوجوان با سایر اعضای خانواده، بر روابط اجتماعی‌اش نیز تأثیرات اخلاقی ناپسندی می‌گذارد؛ همچنین در حوزه‌های فرهنگی، اعتقادی و دینی نیز تأثیرگذار است:

الف) استفاده بیش از حد از فضای مجازی باعث می‌شود که نوجوان در روابطش با سایر اعضای خانواده دچار گسست فکری و عاطفی شود. سست شدن بنیان خانواده باعث تغییر ارزش‌های اخلاقی و خانوادگی و جایگزین شدن رفتارهای غیراخلاقی و مدرن (شاملی و خانمحمدی، ۱۳۹۷: ص ۵۷؛ ریحانی، ۱۳۹۷: ص ۱۴۰-۱۵۵) به‌جای آنها می‌شود و این تغییر در سنت‌ها باعث از بین رفتن همدلی در خانواده‌ها (جعفری و دیگران، ۱۳۹۵: ص ۱۴۸) می‌گردد. این مسئله زمینه تغییر جامعه‌پذیری نوجوان از خانواده به رسانه را تسریع می‌بخشد (ریحانی، ۱۳۹۷: ص ۱۴۰-۱۵۵). این جابه‌جا شدن مرجع

جامعه‌پذیری، خود منشأ آسیب‌های اخلاقی بسیاری است؛ چراکه خانواده از مهم‌ترین نهادها برای مدیریت و کاهش آسیب‌های اخلاقی فضای مجازی محسوب می‌شود.

ب) آسیب‌های اخلاقی فضای مجازی در حوزه اجتماع، خود را در عرصه‌های اجتماعی، فرهنگی، دینی و اخلاقی نشان می‌دهد:

در حوزه اجتماعی، تأثیرات منفی اخلاقی که فضای مجازی بر نوجوانان دارد، شامل کاهش ارتباطات انسانی، انزوای اجتماعی، داشتن احساس تنهایی، افزایش رفتارهای ضد اخلاقی و ضد اجتماعی (مرکز ملی فضای مجازی، ۱۳۹۵: ص ۹۳-۹۶) و پناه بردن به فضای مجازی به جای مواجهه با مشکلات در دنیای واقعی است. افزایش استرس، ناخوشنودی از خود و بدن، دوری از فرهنگ کار و تلاش، مصرف‌گرایی و برطرف کردن نیازهای طبیعی خود، مانند داشتن آزادی، هویت مستقل و... را با گرفتن تأیید از دیگران در فضای مجازی (عباسی ولدی، ۱۳۹۶: ص ۱۰۶)، از جمله این آسیب‌هاست.

در حوزه فرهنگی و دینی، تأثیرات منفی اخلاقی که فضای مجازی بر نوجوانان دارد، شامل بی‌بندوباری، ترویج دین سطحی، ایجاد شبهه درباره عقاید، احکام و بزرگان دین، تخریب، تمسخر و تضعیف اعتقادات دینی، گسترش بی‌اخلاقی، منزوی کردن کاربران و تقویت فردگرایی، ناکارآمد نشان دادن دین، و زیبا و حداکثری نشان دادن فضای بی‌دینی، تبدیل شدن فضای مجازی به محیط تفریح و سرگرمی، و سطحی شدن افراد و از بین رفتن قدرت تفکر و جایگزین شدن فضای مجازی به جای فضای حقیقی است (عباسی ولدی، ۱۳۹۶: ص ۷۵-۱۱۰؛ ریحانی، ۱۳۹۷: ص ۱۴۰-۱۵۵).

با توجه به ماهیت و خصوصیات فضای مجازی، زمینه برای تهاجم فرهنگی و انتقال هنجارهای ارزشی و اخلاقی غرب، بر نوجوانان بیشتر شده است که باعث بلوغ جنسی زودرس و درگیری احساسی نوجوان در فضای مجازی می‌شود و زمینه گسترش فساد جنسی، ابتذال اخلاقی، عادی‌سازی رابطه با نامحرم، تضعیف حیا، اشاعه فحشا و قبح‌زدایی از روابط جنسی و سوءاستفاده جنسی از نوجوانان را فراهم می‌سازد. ایجاد محرکه‌های قوی و کنترل‌ناپذیر، از آسیب‌های دیگر فضای مجازی در حوزه فرهنگی و دینی است که باعث کاهش حساسیت‌های دینی، انسانی و افزایش شبهات در نوجوان می‌شود (مرکز ملی فضای مجازی، ۱۳۹۵: ص ۱۰۹؛ عباسی ولدی، ۱۳۹۶: ص ۷۵؛ منطقی، ۱۳۹۵: ص ۳۰۷؛ ریحانی، ۱۳۹۷: ص ۱۴۰-۱۵۵).

سیاست‌گذاران فضای مجازی تلاش برای تغییر عقاید و باورهای مذهبی، سیاسی و حتی سبک زندگی افراد را با ترویج سبک زندگی غربی، الگوهای غیردینی و تخریب فرهنگ بومی (برای حذف سایر فرهنگ‌ها و خرده‌فرهنگ‌ها)، از طریق فضای مجازی دنبال می‌کنند که تأثیرات غیراخلاقی زیر را به دنبال دارد:

- ترویج زندگی مجردی؛
- ترویج پوشش‌های عریان و نیمه‌عریان؛
- ترویج آرایش و مد به شکلی افراطی و غیرواقعی؛
- ترویج و تحریک افراد به مصرف مواد مخدر؛
- ترویج سگ‌بازی، مشروب‌خواری و... (عاملی، ۱۳۹۶؛ مرکز ملی فضای مجازی، ۱۳۹۵: ص ۹۳).

ج) در بُعد عوامل تضعیف‌گرایش‌ها و اخلاق دینی در نوجوان، فضای مجازی دارای آسیب‌های زیر است:

- سیاه‌نمایی و زشت جلوه دادن اخلاقیات دینی؛
- به‌سخره گرفتن گرایش‌های اخلاقی؛
- نامأنوس و غیرعادی نشان دادن رفتارهای اخلاقی؛
- عادی‌سازی و حساسیت‌زدایی از خلق‌و‌خوهای ناپسند؛
- تلقین احساس ناکامی و ناامیدی ناشی از تقید به اخلاق دینی؛
- خوشایند جلوه دادن علایق غیردینی و ناخوشایند جلوه دادن علایق دینی (کهنوند، ۱۳۹۵: ص ۱۹۱؛ امانلو، ۱۳۹۳: ص ۱۲۷).

۲-۳. زمینه‌های رواج آسیب‌های اخلاقی در فضای مجازی

اکنون که شناختی اجمالی از معماری و آسیب‌های فضای مجازی و مشخص شدن تأثیرات آن و تربیت شدن نوجوانانی به‌دور از اخلاق و سایر مؤلفه‌های تمدن‌ساز اسلامی به‌دست آمد، به بیان برخی ویژگی‌های فضای مجازی می‌پردازیم که در گسترش و تشدید موارد غیراخلاقی تأثیر بسزای دارند.

۲-۳-۱. جذابیت ناشی از تولید و توزیع در فضای مجازی

اینکه افراد خود می‌توانند به تولید و توزیع پیام بپردازند، برای نوجوان بسیار جذاب است. همچنین استفاده از نکات هنری و روان‌شناسانه در تولید داده‌های ارائه‌شده در فضای مجازی به جذاب‌تر شدن آنها از داده‌های فضای حقیقی منجر می‌شود. این‌گونه جاذبه‌های غیرواقعی باعث غوطه‌ور شدن نوجوان در جذابیتی کاذب می‌شود که منافی آزادی، اختیار و رشد آنهاست (شکری، ۱۳۹۵).

۲-۳-۲. عدم واقع‌نمایی

فضای مجازی نوع متفاوتی از واقعیت است که آن را «واقعیت خلق‌شده به‌وسیله رایانه» می‌نامند که در دنیای واقعی و محیط مادی، مکانی را اشغال نکرده است. این تصور عدم واقع‌نمایی باعث می‌شود افراد اقدامات غیراخلاقی خود را توجیه کنند که نه ضرری به کسی می‌خورد و نه اتفاق بدی برای کسی می‌افتد؛ لذا عملی غیراخلاقی انجام نداده‌اند.

۲-۳-۳. بازدارندگی ناشی از حضور دیگران

فضای مجازی شرایطی را فراهم کرده است که با نگاه و حضور دیگران مواجه نیستیم. ما در فضای مجازی تجربه مواجهه چهره‌به‌چهره را نداریم و از طرفی هم این فضا امکان مخفی کردن هویت را فراهم می‌کند. در این شرایط، افراد با فراموشی اینکه خدا همیشه و همه‌جا نظاره‌گر آنهاست، دست به تجربه‌های جدیدی می‌زنند و کارها و حرف‌هایی می‌زنند که در فضای حقیقی در مقابل دیگران آنها را مرتکب نمی‌شوند. رویارویی غیرمستقیم با افراد، زمینه بیشتری برای بروز رفتارهای غیراخلاقی فراهم می‌کند. از همین روست که در فضای مجازی خشونت کلامی و رفتارهای غیراخلاقی بیشتری را شاهد هستیم (موسوی، ۱۳۸۹: ص ۱۴).

۲-۳-۴. رواج فردگرایی

افراد در فضای مجازی احساس آزادی می‌کنند که باعث شکل‌گیری خودمحوری و فردگرایی در آنها می‌شود. در این فضا، افراد تنها به خود و خواسته‌های خودشان اهمیت

می‌دهند؛ بدون اینکه سرنوشت دیگران برایشان مهم باشد. این فردگرایی زمینه‌های بی‌اخلاقی را در افراد تقویت می‌کند (مرکز ملی فضای مجازی، ۱۳۹۵: ص ۳۵).

۲-۳-۵. گمنامی و شخصیت‌زدایی

فضای مجازی با دادن یک پروفایل به نوجوان، هویت و شخصیتش را تحت تأثیر قرار می‌دهد و باعث می‌شود آنها از هویت حقیقی خود فاصله بگیرند و فراموش کنند که در زیر این عکس و عنوان، با انسانی صاحب احساسات و دغدغه‌هایی مشابه خودشان روبه‌رو هستند و این به فرد قدرتی برای بی‌اخلاقی می‌دهد. گمنامی امکانی است که فضای مجازی هوشمندانه و تا حدودی عامدانه در اختیار نوجوان قرار می‌دهد. امکانی که بیشتر خود را در قالب فقدان اخلاق نشان می‌دهد (موسوی، ۱۳۸۹: ص ۸).

۲-۳-۶. تأثیرگذاری فرهنگی بر هویت‌های متزلزل

به‌هم‌ریختگی فرهنگی یکی از پیامدهای فضای مجازی است. این فضا باعث ادغام فرهنگ‌ها و تعامل فرهنگی بین فرهنگ‌های نامتجانس می‌شود. به‌مرور فرهنگ‌های دینی و ملی تغییر کرده، فرهنگ غالب، خود را تحمیل می‌کند (عاملی، ۱۳۹۶). این مسئله زمینه انجام اقدامات ناهنجار فرهنگی و غیراخلاقی را در افراد به‌وجود می‌آورد.

۲-۴. ویژگی‌ها و زمینه‌های^۱ گرایش به فضای مجازی در نوجوان

با شناخت چالش‌های نوجوان می‌توان زمینه‌های گرایش نوجوانان به بی‌اخلاقی در فضای مجازی را آگاهانه‌تر مدیریت کرد. بزرگ‌ترها برای اینکه دیوارهای بین خود و این نسل سرشار از استعداد را بردارند، نیاز دارند چالش‌ها و مشکلات نوجوانان را در مسیر تربیت اخلاقی بشناسند؛ در این صورت می‌توانند به وظایف تربیتی و اخلاقی خویش به‌درستی عمل کنند و از تهدیدها فرصت بسازند. در ادامه به پاره‌ای از این مسائل می‌پردازیم که با رفع آنها می‌توانیم زمینه‌های گرایش نوجوانان به بی‌اخلاقی در فضای مجازی را کاهش دهیم.

۱. منظور از زمینه‌ها، یعنی بستری که عوامل در آنها بهتر و سریع‌تر شکل می‌گیرد و نوجوان را به وابستگی می‌کشاند؛ نه اینکه خود به‌طور مستقیم عامل وابستگی باشد.

- ورود به پدیده بلوغ؛
- جست و جوی هویت؛
- کشمکش میان استقلال و وابستگی؛
- تغییرات جسمی، فکری، احساسی و رفتاری؛
- تعارض میان نوجوانان و والدین؛
- گوشه گیری و جدایی از والدین؛
- مسئله آفرینی، سرکشی و عصیانگری؛
- بحران غریزه جنسی؛
- آرمان گرایی؛

...

با توجه به موارد گفته شده، در این عصر نیازمند تربیت فرزندان توانمند و مقتدر هستیم تا با کسب بینش صحیح و مهارت‌های لازم، شیوه صحیح زندگی فردی، خانوادگی و اجتماعی و همچنین رویارویی با آسیب‌های اخلاقی فضای مجازی را فراگیرند تا شرایط ساختن تمدن نوین اسلامی را دارا باشند.

۲-۵. علت‌ها و عوامل گرایش نوجوانان به فضای مجازی

گرایش نوجوانان به فضای مجازی می‌تواند علل و عوامل فردی، خانوادگی و اجتماعی متعددی داشته باشد که برخی از آنها جنبه بینشی و معرفتی دارند و برخی دیگر دارای جنبه رفتاری و مهارتی هستند و برآیند تأثیر این سطوح در نوجوان، به شکل‌گیری خصوصیات کلان و تمدنی در او می‌انجامد که این نکته برای ما اهمیت دارد.

تمدن رقیب برای استیلای خود به تربیت نوجوانانی می‌پردازد که دارای ویژگی‌هایی از قبیل «لذت‌طلبی و خوش‌گذرانی»، «سبک غلط تربیت»، «احساس عدم ارزشمندی»، «نداشتن اعتمادبه‌نفس»، «ضعف عقلانیت»، «عدم آگاهی از آسیب‌های اخلاقی فضای مجازی»، «ضعف باورهای دینی»، «اثربرداری از دوستان»، «کم‌تحرکی و نداشتن فعالیت‌های مناسب و جایگزین» و «عدم ارتباط صحیح با والدین» باشند. فضای مجازی این توانایی را دارد که بر نقاط ضعف و ویژگی‌های شخصیتی نوجوانان متمرکز شود

تا آنها برای پر کردن نقاط ضعف خود به این فضا وابسته شوند و تأثیرات غیراخلاقی بگیرند (نصر هرندی، ۱۳۹۷؛ معیدفر و همکاران، ۱۳۸۶: ص ۱۲۹). این تأثیرات، بر ساخته از تمدن و فرهنگ غرب است.

۳. راه حل مواجهه با آسیب‌های اخلاقی فضای مجازی

با توجه به اینکه بیشتر استفاده‌کنندگان از فضای مجازی نوجوانان هستند و تربیت اخلاقی آنها برای شکل دادن ویژگی‌هایی که باعث گرایش و ساختن تمدن اسلامی در آنها می‌شود، ضروری است، به تبیین الگوی تربیت اخلاقی مبتنی بر ساخت تمدن اسلامی می‌پردازیم. ابتدا راه‌حل‌های سایر پژوهش‌هایی را که برای رفع آسیب‌های اخلاقی فضای مجازی ارائه شده‌اند، بررسی می‌کنیم.

راه‌حل‌های اخلاقی را می‌توان به دو بخش کلی «فردی» و «اجتماعی» تقسیم کرد. اقداماتی که در بخش آسیب‌های فردی ارائه شده‌اند و به حوزه اخلاقی مربوط می‌شوند، بیشتر متمرکز بر کنترل آسیب‌های اخلاقی ناشی از اعتیاد به فضای مجازی هستند؛ راه‌حل‌هایی هم که در بخش اجتماعی مطرح شده‌اند، بیشتر حول آسیب‌های اخلاقی‌ای هستند که بر خانواده و روابط آن تأثیر دارد. در راه‌حل‌های ارائه‌شده پیرامون خانواده، بیشتر بر بازگویی آسیب‌های اخلاقی فضای مجازی و ارائه راه‌حل‌هایی بر محور ایجاد محبت، مهرورزی و حفظ حریم میان نوجوانان و والدین تأکید شده است. آماده‌سازی محیط خانواده با برنامه‌های عمومی و اجتماعی، مانند دیدار با خویشان، کمک به یافتن دوست خوب برای نوجوان، تربیت جنسی صحیح، رفتن به پارک، کتاب خواندن، انجام ورزش و شرکت در کلاس‌های هنری و مهارتی، از جمله راه‌حل‌هایی هستند که باعث گرم شدن کانون خانواده و کاهش حضور نوجوانان در فضای مجازی و درگیر شدن آنان با تجربه‌های پرخطر غیراخلاقی می‌شوند. این راه‌حل‌ها بر محور کنترل حضور نوجوانان در فضای مجازی و تقویت بدیل‌های جایگزین‌اند که در جای خود بسیار مؤثر و مورد نیاز هستند.

مجموع این راهکارها بر محور آموزش مهارت‌های رفتاری یا ارتباطی به نوجوانان،

با رویکرد درمان نوجوان گرفتار آسیب‌های اخلاقی فضای مجازی است.^۱ در این مقاله به دنبال راه‌حلی با رویکرد پیشگیرانه برای تربیت اخلاقی نوجوانانی پیشرو و تمدن‌ساز هستیم که با شکل‌گیری آن می‌توانند بدون حضور مستمر و اقدامات سلبی، به کنترل خویش پردازند و در صورت بروز خطا، راه بازگشت را پیدا کنند.

۳-۱. مصونیت‌سازی نوجوان

تربیت اخلاقی انسان امری «پیچیده»، «زمان‌بر» و البته «تدریجی» است؛ به این معنا که اهداف مورد انتظار آن اندک‌اندک به دست می‌آید؛ لذا زنجیره‌ای از اقدامات متعدد، متوالی و هدفمند در طول زمان نیاز است تا اهداف تربیتی حاصل شود. اگر بخواهیم نوجوان را برای تمدن نوین اسلامی آماده کنیم، نباید یک فهرست بلندبالا از خوبی‌ها و بدی‌ها پیش روی او قرار دهیم؛ بلکه باید روی یک ویژگی مشترک متمرکز شویم؛ آن‌گاه برای جانداختن آن، به صورت‌های مختلف روی نوجوان کار شود؛ به تعبیر دیگر، نوجوان باید مدت زمان قابل توجهی در حال‌وهوای آن موضوع باشد تا از آن بهره‌برد و اثر پایداری در او ایجاد شود (غنوی، ۱۳۹۸؛ هادی‌زاده، ۱۳۹۸).

اگر بخواهیم عملیات تربیت اخلاقی را در جهت تمدن نوین اسلامی به‌گونه‌ای طراحی کنیم که بازده و بهره‌ بیشتری داشته باشد، این برنامه و راه‌حل باید روی چه محوری قرار داشته باشد؟ برای پدید آوردن نوجوان اخلاق‌مدار متناسب با ویژگی‌های ساخت تمدن اسلامی، راهکار کوتاه و میان‌بر چیست؟ اگر سازمان‌ها تمایلی به کنترل فضای مجازی نداشته باشند، برای حفظ نوجوانان چه کار باید کرد؟ باید چه ویژگی‌هایی در نوجوانان تقویت شود تا اخلاق و مؤلفه‌های تمدن‌ساز در آنها شکل بگیرد؟ برای تربیت اخلاقی نوجوانانی متناسب با تمدن اسلامی و در محیطی پر از هجوم‌ها،

۱. ر.ک: نسیم جعفری و دیگران. ۱۳۹۵. خانواده و آسیب رسانه‌ای رایانه و اینترنت؛ بهنام ریحانی. ۱۳۹۷. «چالش‌های اخلاقی مربیان پرورشی در فضای مجازی و راهکارهای برون‌رفت از آن». فصلنامه حیات طیب. ش ۲۷؛ علی شاملی و کریم خانمحمدی. ۱۳۹۷. اخلاق در شبکه‌های اجتماعی؛ محسن عباسی ولدی. ۱۳۹۶. ارتش رایانه‌ای و نوازش تازیانه‌ای؛ مرتضی منطقی. ۱۳۹۵. راهنمای والدین در استفاده فرزندان از فناوری‌های ارتباطی جدید: بازی‌های ویدیویی - رایانه‌ای؛ و مرکز ملی فضای مجازی. ۱۳۹۵. حقیقت مجازی.

نمی‌توان بر عناصری چون تحمیل، تهدید و تقلید تکیه کرد. در تربیت اخلاقی برای تمدن نوین اسلامی باید با ایجاد و تقویت عنصر «استحکام درونی (شخصیت و استقلال)» در نوجوان و رساندن او به «آزادی و حریت»، او را در مقابل هجوم‌ها مجهز کرد و زمینه «تجربه، تفکر و عبرت‌آموزی» را برای او آماده ساخت (صفایی حائری، ۱۳۸۶: ص ۴۷). با ملکه شدن این سه مؤلفه می‌توان نوجوان را در برابر آسیب‌های اخلاقی فضای مجازی، فعال و کنشگر بار آورد. این شخصیت و تفکر می‌تواند آنها را در محیط‌های پر آشوب امروزی، مسلح و پایدار کند و مهاجم‌های بیگانه را در بن‌بست قرار دهد و زمینه تحقق تمدن نوین اسلامی و تربیت افرادی متناسب با آن را فراهم آورد. این عناصر، نوجوان را به حالتی می‌رساند که اثرپذیری‌اش از تمدن رقیب کاهش می‌یابد؛ همچنین زمینه‌های تربیت اخلاقی متناسب با اصول دینی را فراهم می‌کند. همان‌طور که گذشت، این موارد از مؤلفه‌ها و ویژگی‌های انسان تمدن نوین اسلامی برشمرده شده‌اند.

۱-۳-۱. ایجاد و تقویت استحکام درونی (شخصیت و استقلال‌طلبی) در نوجوان

یکی دیگر از شاخصه‌های تمدن نوین اسلامی، دشمن‌ستیزی و استقلال‌طلبی است، یکی از ایده‌هایی که همواره برای عموم مسلمین مطرح بوده است و اندیشمندان و روشنفکران در طول تاریخ بدان اهتمام داشته‌اند، اصل استقلال‌خواهی و استقلال‌طلبی است. اصل مبارزه با دخالت و نفوذ بیگانگان، که یک سرمایه‌حیاتی برای ملت‌هاست، باید در تمام ابعاد مختلف زندگی مانند عرصه‌های سیاسی، اقتصادی، فرهنگی، اعتقادی و... تقویت شود. مقام معظم رهبری در این باره می‌فرمایند: راه را گم نکردن، فریب جلوه‌های مادی را نخوردن، اسیر هوای نفس نشدن، دستورها و فرایض اخلاقی و معنوی و آداب اسلام را رها نکردن و به لذت‌طلبی و عشرت‌طلبی رو نیاوردن، اینها اساس کار است (مقام معظم رهبری، ۱۳۹۱/۱۰/۱۹).

در شرایطی که شناخت‌ها، باورها و احساسات نوجوان از سوی فضای مجازی و عوامل بیرونی تهدید می‌شود، اگر احساس ارزشمندی‌اش در او تضعیف شده و هویت مستقل در او شکل نگرفته باشد، او نخواهد توانست در برابر آسیب‌های اخلاقی فضای مجازی که ابزاری در دست تمدن رقیب است، ایستادگی کند. نوجوانی که استحکام درونی او شکل نگرفته، به‌سادگی در برابر یک هجوم بیرونی عقب‌نشینی می‌کند؛ چراکه

به داشته‌های خود باور ندارد و نمی‌تواند از آنها دفاع کند. پس نخستین چیزی که می‌تواند نوجوان را در برابر اندیشه‌ها و سخنان متضاد موجود فضای مجازی مصون سازد، یک شخصیت محکم و شکل‌گرفته است (غنوی، ۱۳۹۸؛ هادی‌زاده، ۱۳۹۸).

نوجوان باید از تقلید کورکورانه و دنباله‌روی بدون دلیل از دیگران آزاد شود تا بتواند برای هم‌رنگ شدن با جماعت، که از طریق فضای مجازی تشدید می‌شود، به هر کاری تن درندهد. یکی از مهم‌ترین روش‌های رهاسازی فرد از این دنباله‌روی محض، ایجاد «استحکام درونی» در نوجوان و تقویت آن است؛ شخصیت مستقلی که نوجوان را در برابر هجوم‌ها مستحکم کند و به دیگران اجازه ندهد که به جای او تصمیم بگیرند و با دستور یا نصیحت و دلسوزی، بر او عقیده و موضوعی را تحمیل کنند.

هنگامی که نوجوان دارای شخصیت و هویت مستقلی باشد، تحت تأثیر هر حرف، مکتب و عقیده‌ای قرار نمی‌گیرد و هر راهی را انتخاب نمی‌کند. این به معنای تعصب کورکورانه و دفاع بی‌دلیل از یک باور نیست؛ بلکه او در برابر هر مسئله‌ای که پیش رویش قرار می‌گیرد، ابتدا سؤال می‌کند و بعد از بررسی و سنجش جوانب، تصمیم می‌گیرد (صفایی حائری، ۱۳۸۶: ص ۴۶؛ غنوی، ۱۳۹۸؛ هادی‌زاده، ۱۳۹۸). شکل‌گیری استحکام درونی و تقویت استقلال و شخصیت در نوجوان، به مثابه فیلتری در سر راه آسیب‌های اخلاقی فضای مجازی عمل می‌کند؛ چون هویتش تا حدی تثبیت شده است و او دیگر به آسانی تحت تأثیر فضا‌سازی‌ها قرار نمی‌گیرد.

ثمره تربیت دینی، پرورش نوجوانی با ویژگی تمدنی است که برای خود حرمت و شخصیت قائل است و شأن خود را در همه حال حفظ می‌کند؛ یعنی در مسیر ساختن تمدن اسلامی، از سختی و راحتی و شکست و پیروزی به سستی و تباهی کشیده نمی‌شود و هرگز تن به خواری و زبونی نمی‌دهد (نوروزی و بدیعیان، ۱۳۸۸: ص ۹۹). دستاورد استقلال و شخصیت قوی برای فرد آن است که به سادگی داشته‌های خود را کنار نمی‌گذارد و به دنبال آنچه تمدن رقیب از طریق فضای مجازی به او تلقین می‌کند، نمی‌رود. این ویژگی برای تحقق تمدن نوین اسلامی امری ضروری و مانعی برای نفوذ فرهنگ بیگانه و هدر رفتن سرمایه‌های اخلاقی افراد جامعه است (یاقوتی، ۱۳۸۸: ص ۱۲۰).

برخی از پیشنهاد‌های تربیتی که به تقویت استحکام درونی در نوجوان کمک می‌کند، عبارت‌اند از:

الف) نشان دادن استعدادها و توانایی‌های نوجوان به وی: نوجوان باید امتداد تمدنی خود، تاریخ‌ساز بودنش و توانمندی‌های خود را ببیند و بداند که ناتوان نیست، تا احساس شخصیت کند؛ چه توانمندی‌هایی که به مرحله فعلیت رسیده‌اند و چه آنهایی که در وجودش نهفته‌اند. نوجوان بیش از هر گروه سنی دیگری علاقه‌مند است که احساس مثبت و ارزشمند «کفایت» را در درون خود داشته باشد. این احساس، درست در نقطه مقابل «احساس حقارت» است و هر دوی اینها نتیجه چگونگی تعامل فرد با محیط اطراف است. اطرافیان می‌توانند در برخوردها و ارتباط‌هایی که با نوجوان دارند، با تأیید کفایت و توانمندی او، بنیان اخلاقی‌اش را چنان محکم کنند که در برابر هر لغزشی ایستادگی کند؛ و البته می‌توانند وی را آن‌گونه تحقیر کنند که ساختمان اخلاقی‌اش فرو بریزد. تجربه نشان داده است که احساس بی‌کفایتی و لغزش اخلاقی بر هم اثر متقابل دارند و یکدیگر را تقویت می‌کنند. برای نشان دادن توانایی‌ها و تأمین احساس کفایت در نوجوان، کارهایی باید کرد که برخی از آنها از این قرار است:

- شناسایی استعداد اصلی نوجوان و مهم‌ترین زمینه قابلیت و توانمندی او؛
- زمینه‌سازی برای بهره‌گیری نوجوان از استعداد اصلی، از راه ایجاد فعالیت‌هایی متناسب با توانمندی او؛
- چشم‌پوشی از ضعف‌ها و بی‌کفایتی‌های فعلی نوجوان (با توجه به اینکه شخصیت این نوجوان در حال شکل‌گیری است و وضعیت فعلی او نمی‌تواند معیار قطعی ارزیابی او در آینده باشد)؛
- بازگو کردن استعداد‌های نوجوان نزد دیگران و فراهم آوردن زمینه تشویق شدن وی از سوی آنها؛
- پرهیز از هرگونه انتقاد و عیب‌جویی از نوجوان در میان گروه همسالان (شرفی، ۱۳۸۰: ص ۲۰۹-۲۱۰).

ب) کمک به نوجوان برای تسلیم نشدن در برابر نظرها یا خواسته‌های دیگران پیش از قانع شدن خودش: باید نوجوان را به این خودباوری رساند که او نیز مانند دیگران

اجازه بهره‌گیری از قوه تفکر را دارد. انسان اگر بداند و باور داشته باشد که خدا به همه انسان‌ها «توانایی تصمیم‌گیری» داده و هر کسی در برابر عملکرد خویش مسئول است، دیگر هیچ چیز را بدون دلیل نخواهد پذیرفت (غنوی، ۱۳۹۸؛ هادی‌زاده، ۱۳۹۸). افراد باید درک کنند که توسعه‌یافتگی و عقب‌ماندگی، ذاتی نیست و قابل‌تغییر است؛ همان‌گونه که خداوند متعال در آیه ۱۱ سوره رعد می‌فرماید: «إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّىٰ يُغَيِّرُوا مَا بِأَنفُسِهِمْ؛ خداوند سرنوشت هیچ قوم (و ملتی) را تغییر نمی‌دهد، مگر آنکه آنان آنچه در خودشان است، تغییر دهند» (یاقوتی، ۱۳۸۸: ص ۱۲۹).

خودباوری و اعتمادبه‌نفس از مسائلی است که رهبری برای ایجاد تمدن نوین اسلامی در کنار توکل به خدا مورد توجه قرار داده است (فرزانه و دیگران، ۱۳۹۷: ص ۱۹۸). ایشان در این زمینه می‌فرمایند:

ملت ما قبل از انقلاب سال‌های متمادی اسیر تضعیف روحیه خودباوری در میان خود بوده است. از آن وقتی که اول مسئولان دولتی، بعد به تدریج آحاد مردم چشم باز کردند و در مقابل پیشرفت خیره‌کننده علمی غرب مبهوت شدند، به تدریج احساس کمبود، احساس حقارت، احساس خودکم‌بینی در این کشور و در میان ملت ما ترویج شد. خوشبختانه انقلاب همه چیز را دگرگون کرد؛ از جمله این حالت و این روحیه را دگرگون کرد» (مقام معظم رهبری، ۱۳۹۱/۵/۸).

۲-۱-۳. ایجاد و تقویت حریت و آزادگی در نوجوان

عقلانیت بن‌مایه تمدن نوین اسلامی است. مقام معظم رهبری عقلانیت و خردورزی را یکی از شاخص‌های بارز تمدن اسلامی ذکر می‌کند و می‌فرماید: «عقل است که انسان را در مقابل خدا به عبودیت وادار می‌کند. عقل است که انسان را از اعمال جهالت‌آمیز و دل‌دادن به دنیا بازمی‌دارد؛ لذا اول کار این است که تقویت نیروی عقل و خرد در جامعه انجام بگیرد» (مقام معظم رهبری، ۱۳۸۸/۴/۲۹).

بیشتر انسان‌ها نه تنها به هوس‌ها و خواسته‌های درونی خود نگاه منفی ندارند و برای دوری از آنها کوششی نمی‌کنند، بلکه در بسیاری از موارد، این میل‌ها و خواسته‌های درونی را ملاک عمل خود قرار می‌دهند. این در حالی است که از نگاه امامان معصوم علیهم‌السلام

«دشمن‌ترین دشمنان انسان، نفس اوست»^۱ و انسان مؤمن باید از خواسته‌های نفس خود، مانند هنگامی که از دشمن می‌گریزد، فراری باشد؛ چراکه وقتی نوجوان شیرینی حقیقت و آثار آن را حس نکرده باشد، جذابیت‌های فضای مجازی برایش شیرین‌ترند (غنوی، ۱۳۹۸). حریت و آزادمندی در نوجوان باعث می‌شود تا اگر روزی به اشتباهی در خودش پی ببرد، لجاجت نورزد و عقیده‌ای را بر عقیده‌ای ترجیح ندهد، مگر هنگامی که از رجحان و امتیازی برخوردار باشد. در نتیجه، عقیده‌های باطلی که احیاناً درون او را اشغال کرده‌اند، این‌گونه خنثی می‌شوند (صفایی، ۱۳۸۶: ص ۴۷؛ هادی‌زاده، ۱۳۹۸).

با ایجاد عقلانیت و خردورزی، زمینه شکل‌گیری حریت و آزادگی در نوجوان شکل می‌گیرد که دومین عامل در برابر هجوم داده‌های غیراخلاقی در فضای مجازی است. با رشد عقلانیت در نوجوان، می‌توان امیدوار بود که به‌میزان قابل توجهی جلوی تقلیدهای او از دیگران گرفته شود و از این طریق یکی از بسترهای اصلی آسیب‌های اخلاقی فضای مجازی خنثی گردد. نوجوانی که بر پایه جودگی و تقلید از دیگران عمل نمی‌کند و همواره به‌دنبال آن است که رفتارهایش بر اساس آگاهی و در چهارچوب عقلانیت باشد، کمتر اسیر رابطه‌هایی می‌شود که او را گرفتار می‌کنند. به‌فرموده امیرالمؤمنین^ع، «عاقل زمانی که بداند، عمل می‌کند»^۲. رشد عقلانیت، علاوه بر اینکه در نوجوان باعث شکل‌گیری حریت می‌شود، آثار دیگری به‌همراه دارد که می‌تواند از آسیب‌های اخلاقی فضای مجازی و حقیقی در او پیشگیری کند؛ مانند اینکه او را در برابر جمیع خواسته‌های نفسانی مقاوم می‌سازد. امام علی^ع در این‌باره فرموده است: «هر کس عقلش کامل باشد، به شهوت‌ها بهایی نمی‌دهد»^۳. به‌بیان‌دیگر، رشد عقلانیت در نوجوان عاملی است که سبب تقویت ایستادگی او در برابر تمام شهوت‌ها، خصوصاً نیازهای جنسی، می‌شود و به‌این ترتیب از او در برابر آسیب‌های اخلاقی و این نیاز درونی محافظت می‌کند؛ همان‌طور که در فرمایش امیرالمؤمنین^ع نیز بر آن تصریح شده است: «میوه عقل، استقامت و

۱. قَالَ النَّبِيُّ ﷺ: أَعْدَى عَدُوِّكَ نَفْسُكَ الَّتِي بَيْنَ جَنْبَيْكَ (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۶۷: ص ۶۴).

۲. الْعَاقِلُ إِذَا عَلِمَ عَمَلٍ (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶: ص ۵۴).

۳. مَنْ كَمَلَ عَقْلُهُ اسْتَهَانَ بِالشَّهَوَاتِ (همان).

ایستادگی است»^۱ این ویژگی، علاوه بر تأثیر در زندگی فردی، در زندگی اجتماعی نوجوان و امیدوار شدن او به ساختن آینده و مواجهه با تهاجم تمدن غرب نیز تأثیر دارد. روش تربیتی پیشنهادی تقویت آزادگی در نوجوان، زمینه‌سازی برای عبرت گرفتن و احتیاط است. در کلام نورانی مولای متقیان^۲ آمده است: «دست‌آورد عقل، عبرت گرفتن و احتیاط کردن است»^۲. نوجوان عاقل از آسیب‌ها و مشکلات پیش‌آمده برای دیگر نوجوان‌های گرفتار فضای مجازی عبرت می‌گیرد و در ارتباط‌های خود احتیاط می‌کند تا دچار آسیب‌های اخلاقی نشود. استفاده از زبان داستان و هنر نیز می‌تواند به‌عنوان راه دیگری برای ایجاد آزادگی در نوجوان باشد. امروزه در حوزه ادبیات، داستان‌های بسیاری برای نوجوانان تهیه می‌شود که گاهی قهرمان این داستان‌ها حیوانات و موجودات خیالی هستند؛ اما پیامی در دل خود دارند که نوجوان را بیدار، آگاه و آزاده بار می‌آورد (صفایی حائری، ۱۳۸۶: ص ۴۹ و ۷۲؛ غنوی، ۱۳۹۸).

۳-۱-۳. ایجاد تفکر در نوجوان

مهم‌ترین راه در رویارویی با آسیب‌های اخلاقی فضای مجازی و ساختن یک تمدن، آموزش و ترغیب نوجوان به استفاده از نیروی تفکر است. مقام معظم رهبری تفکر را یکی از عوامل ساختن جامعه و تمدن اسلامی می‌داند و می‌فرماید: «اولین کار پیامبر مکرم^ﷺ شوراندن قدرت تفکر است؛ قدرت تفکر را در یک جامعه تقویت کردن. این، حلال مشکلات [جامعه] است» (مقام معظم رهبری، ۱۳۸۸/۴/۲۹).

قوی‌ترین ابزار برای غربالگری و سنجش صحت اطلاعات، تفکر و تعقل است؛ زیرا جریان تربیت، از مسیری آگاهانه و مبتنی بر تعقل می‌گذرد. آنچه می‌تواند فرایند تفکر را فعال کند، سؤال پرسیدن است. امام حسن^ﷺ می‌فرماید: پرسیدن سؤال خوب و بجا، نیمی از علم را در دل خود دارد (ابن‌ابی‌الحدید، ۱۴۰۴ق، ج ۱۸: ص ۱۰۸). این یعنی سؤال پرسیدن مقدمه آغاز فرایند تفکر و رسیدن به جواب است. اگر نوجوان یاد بگیرد

۱. ثَمَرَةُ الْعَقْلِ الْأَسْتِقَامَةِ (همان: ص ۵۳).

۲. كَسَبَ الْعَقْلَ الْأَعْتَابَ وَالْأَسْطِطَهَارُ (همان: ص ۴۷۱).

که جلوی هر نوع محتوا و داده‌ای سؤال بگذارد، سیستم درونی‌اش در برابر آسیب‌های اخلاقی فضای مجازی فعال می‌شود (مرکز ملی فضای مجازی، ۱۳۹۵: ص ۱۴۲ و ۱۴۳). تفکر، رکود را از بین می‌برد و هرگونه باور مهاجمی را کنار می‌زند. نوجوان می‌تواند با تفکر، در برابر هجوم‌های بیرونی بایستد و به جست‌وجوی پاسخ برای چراها و چگونگی بودن‌ها برود. هدف از ایجاد تفکر در نوجوان این است که در برابر مشکلات خود سؤال داشته باشد و برای پاسخ دادن به آنها تفکر کند (صفایی حائری، ۱۳۸۶: ص ۴۷؛ غنوی، ۱۳۹۸؛ هادی‌زاده، ۱۳۹۸).

الف) بسترسازی برای رسیدن نوجوان به تفکر با بهره‌گیری از روش طرح پرسش: از آنجاکه چندین مورد از زمینه‌های غیراخلاقی فضای مجازی به صورت مستقیم یا غیرمستقیم مربوط به ضعف تفکر در نوجوان است، این راهکار، بنیادی‌ترین و اثرگذارترین راه پیشگیری از آسیب‌های اخلاقی فضای مجازی، به‌ویژه اعتیاد به مسائل غیراخلاقی در این فضا است. دستیابی به یک نظام فکری منسجم و اصیل، بهره‌های گوناگونی برای فرد دارد. چنین کسی بی‌دلیل از دیگران تقلید نمی‌کند و خودش برای کارها و زندگی‌اش یک برنامه‌ریزی منظم و هدفمند دارد؛ همواره به ضعف‌ها و قوت‌های خود می‌اندیشد؛ از بیکاری‌های آسیب‌زا و فکر و خیال‌های خطرناک دوری می‌کند و از همه مهم‌تر، به رابطه‌مندی هستی ایمان دارد؛ در نتیجه، همواره پیش از هر کاری به پیامدهایش می‌اندیشد و آن‌گاه برای انجام یا ترک آن تصمیم می‌گیرد. این موارد از چیزهایی است که وجود آنها جلوی آسیب‌های اخلاقی نوجوانان در برابر فضای مجازی را می‌گیرد (غنوی، ۱۳۹۸؛ هادی‌زاده، ۱۳۹۸).

نوجوان باید همواره موضوعی ارزشمند برای فکرکردن در ذهن خود داشته باشد؛ موضوعی علمی، اجتماعی، مذهبی و... اساساً بی‌دغدگی و بیکاری ذهنی، فکر و خیال را به سوی گناه و مقدمات آن می‌کشاند و سرانجام در دام آن گرفتار می‌سازد. اما پرسشی که در اینجا پیش می‌آید، این است که چگونه می‌توان فکر نوجوان را به کار انداخت و او را از فکر و خیال‌های بیهوده به تفکرات هدفمند و مفید رهنمون ساخت؟ باید بدانیم که چه باید کرد تا مخاطب نوجوان به صورت جدی با نیازهای خودش و دغدغه‌های اصیل و واقعی زندگی‌اش روبه‌رو شده، به آنها مشغول شود؟ پاسخ این پرسش‌ها «طرح سؤال» است.

روش‌های ایجاد و تقویت پرسشگری در نوجوان: طرح پرسش به‌منظور زمینه‌سازی برای رسیدن نوجوان به تفکرات منسجم، مهارتی است که نیازمند فراگیری و تمرین است؛ اما برای آنکه بتوانیم با بهره‌گیری مناسب از مهارت طرح پرسش در موقعیت‌های مختلف به این هدف نزدیک شویم، لازم است نخست روحیه پرسشگری در نوجوان ایجاد و تقویت شود (گادینو و یلسون، ۱۳۸۸: ص ۱۵-۶۰). برخی از روش‌های ایجاد و تقویت پرسشگری برای نوجوان عبارت‌اند از:

- استقبال از پرسش‌های نوجوان؛
- زمینه‌سازی برای طرح پرسش در ذهن نوجوان؛
- رفع موانع پرسش در ذهن نوجوان؛
- کمک به نوجوان برای تنظیم و دسته‌بندی مسئله‌هایش؛
- پرسیدن درباره مسائل مختلف از نوجوان برای شکل‌گیری تفکر در او (صفایی حائری، ۱۳۸۴: ص ۴۶).

ب) تشویق به تفکر و اندیشیدن بسیار: یکی از راهکارهای مورد اشاره در روایت‌های اهل‌بیت علیهم‌السلام برای افزایش عقل، بسیار اندیشیدن است. برای نمونه، در یکی از سخنان نورانی امام صادق علیه‌السلام درباره تأثیر تفکر و دقت علمی بر گشایش دریچه‌های عقل می‌خوانیم: «بسیار اندیشیدن در دانش، [دریچه‌های] عقل را باز می‌کند [و آن را شکوفا می‌سازد]». ^۱ همچنین آن حضرت در جای دیگر فرموده است: «بسیار اندیشیدن در حکمت، عقل را بارور می‌کند». ^۲ آنچه در هر دو روایت بر آن تأکید شده، بسیار اندیشیدن است؛ از این رو اگر به‌گونه‌ای برنامه‌ریزی شود که فکر کردن و خردورزی تبدیل به یکی از عادت‌های نوجوان شود، می‌توان امیدوار بود که عقلانیت او بارور و شکوفا شود و رفتارهایش در فضای مجازی بر پایه عقل و سنجش شکل گیرد.

ج) افزایش قدرت تعقل با آموزش و کسب دانش: یکی از راهکارهای اساسی افزایش میزان عقلانیت، که در روایت‌های اهل‌بیت علیهم‌السلام به آن اشاره شده، آموزش و تعلیم است.

۱. كَثْرَةُ النَّظْرِ فِي الْعِلْمِ يَفْتَحُ الْعَقْلَ (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۱: ص ۱۵۹).

۲. كَثْرَةُ النَّظْرِ فِي الْحِكْمَةِ تَلْقَحُ الْعَقْلَ (ابن‌شعبه حرانی، ۱۴۰۴ق: ص ۳۶۴).

معمولاً این‌گونه است که اگر کسی از سلامت اولیه عقل برخوردار باشد، همواره به دنبال این خواهد بود که بر اساس علم خود عمل کند. چنین کسی اگر سطح دانش و آگاهی‌اش افزایش یابد، در حقیقت، مواد خام برای تعقل و سنجش او افزایش یافته است و کارهایش را بر اساس آنها سامان می‌دهد. امیرالمؤمنین علیه السلام در این باره می‌فرماید: «عقل غریزه‌ای است که با دانش و تجربه افزایش می‌یابد»^۱.

نتیجه

فضای مجازی محل امتحان‌های اخلاقی جدیدی است که متناسب با وضعیت انسان معاصر، مختصات خاصی یافته است. این تغییرات گسترده، زمینه و بستری تازه را برای تکالیف اخلاقی و دینی ایجاد کرده است. از طرفی، تمدن نوین اسلامی برای ایجاد و بقا، به انسان‌هایی با مؤلفه‌های تمدن‌ساز نیاز دارد و فضای مجازی این ویژگی‌ها را مخدوش می‌کند و افراد را دچار آسیب‌های غیراخلاقی کرده، دین‌گریز بار می‌آورد.

برای مواجهه با آسیب‌های اخلاقی فضای مجازی و مدیریت آنها بر مبنای مؤلفه‌های تمدنی، به تربیت اخلاقی نوجوان بر اساس ایجاد «استحکام درونی»، «حریت» و «تفکر» نیاز داریم. این ویژگی‌ها، علاوه بر آنکه خود به‌تنهایی برای ساختن تمدن اسلامی در افراد مورد نیازند، حالت خودکنترلی در مقابل آسیب‌های اخلاقی فضای مجازی و حقیقی در نوجوانان نیز ایجاد می‌کنند؛ به‌گونه‌ای که امکان مدیریت خودشان را به‌شکل صحیح پیدا می‌کنند و این شرایط، آنها را برای اثر نپذیرفتن از تمدن رقیب و اثر گذاشتن و ساختن تمدن اسلامی مهیا می‌کند.

از بهترین راه‌های ایجاد شخصیت، نشان دادن توانایی‌های نوجوان به او و کمک به وی برای تسلیم نشدن در برابر نظرها یا خواسته‌های دیگران است.

برای ایجاد حریت و آزادگی در نوجوان، نیاز به تقویت عقلانیت، عبرت‌گیری از دیگران و استفاده از داستان است.

برای ایجاد تفکر، آموزش سؤال پرسیدن و تشویق به تفکر و تدبر درباره اتفاقات اطراف و افزایش دانش با تعلیم و آموزش، بسیار راهگشاست.

۱. الْعَقْلُ غَرِيْزَةٌ تَزِيدُ بِالْعِلْمِ وَالتَّجَارِبِ (لثبی واسطی، : ص ۵۲).

با ایجاد و تقویت این سه مؤلفه تمدنی در نوجوان، امید است که او به مصونیت در برابر آسیب‌های اخلاقی دست یابد و بتواند با انتخاب صحیح در دوراهی‌ها به سوی عبودیت الهی که هدف تمدن نوین اسلامی است، گام بردارد. نوجوانی که از این ویژگی‌ها برخوردار شود، برای انتخاب آموزش و... در ایام بعد از بلوغ بر پایه تربیت اخلاقی و تمدنی آماده است.

منابع

۱. آذرتاش، آذرنوش. ۱۳۷۹. فرهنگ معاصر. تهران: نشر نی.
۲. ابن ابی الحدید، عبدالحمید. ۱۴۰۴ق. شرح نهج البلاغه. قم: مکتبه آیت الله مرعشی نجفی.
۳. ابن شعبه حرانی، حسن بن علی. ۱۴۰۴ق. تحف العقول. ج ۲. قم: جامعه مدرسین.
۴. ابن مسکویه، احمد بن محمد. ۱۳۷۵. کیمیای سعادت (ترجمه طهارة الاعراق). مترجم: محمد موسوی زنجانی. تهران: میراث مکتوب، نقطه.
۵. ابن منظور، جمال الدین. ۱۴۰۵ق. لسان العرب. قم: نشر ادب.
۶. امانلو، حسین. ۱۳۹۳. بشقاب های سَمّی. تهران: فرهنگ اندیشه.
۷. ایزدی، مهدی و حسین مهدوی منش. ۱۳۹۱. «پی جویی خانواده و کارکردهای تربیتی آن در آموزه های امام سجاد^{علیه السلام} با تأکید بر شیوه های انحراف زدایی و فضیلت افزایی». مطالعات قرآن و حدیث. سال ۶. ش ۱۱. ص ۶۸-۴۵.
۸. پستمن، نیل. ۱۳۹۰. تکنوپولی. مترجم: صادق طباطبایی. چ ۷. تهران: اطلاعات.
۹. تمیمی آمدی، عبدالواحد. ۱۳۶۶. تصنیف غرر الحکم و درر الکلم. تحقیق: مصطفی درایتی. قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
۱۰. توانا، محمدعلی و سید عبدالله هاشمی اصل. ۱۳۹۴. «درآمدی بر فضای مجازی فراقلمروی و سیالیت هویت سوژه در پرتو تحلیل انتقادی بینامتنی». فصلنامه رسانه و فرهنگ. دوره ۵. ش ۱. پیاپی ۹. خرداد. ص ۳۶-۱۵.
۱۱. جان احمدی، فاطمه. ۱۳۸۸. تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی. تهران: معارف.
۱۲. جعفری، نسیم و دیگران. ۱۳۹۵. خانواده و آسیب رسانه ای رایانه و اینترنت. چ ۲. اصفهان: یار مانا.
۱۳. جوهری، اسماعیل بن حماد. ۱۹۹۰م. الصحاح. تحقیق: احمد عبدالغفور عطار. بیروت: دار العلم للملایین.
۱۴. حسینی دهشیری، افضل السادات. ۱۳۷۰. نگرشی به تربیت اخلاق از دیدگاه اسلام، با تأکید بر دوره نوجوانی. تهران: چاپ و نشر سازمان تبلیغات اسلامی.
۱۵. خاری آرنی، مجید و زهرا علی اکبرزاده. ۱۳۹۴. «مبانی و مؤلفه های تمدن نوین اسلامی». همایش ملی تمدن نوین اسلامی. دانشگاه شاهد. دوره ۱.
۱۶. دیلمی، احمد و مسعود آذربایجانی. ۱۳۸۱. اخلاق اسلامی. چ ۶. قم: معارف.
۱۷. راغب اصفهانی، حسین بن محمد. ۱۴۱۶ق. مفردات راغب. چ ۲. بیروت: دارالشام.
۱۸. ریحانی، بهنام. ۱۳۹۷. «چالش های اخلاقی مریدان پرورشی در فضای مجازی و راهکارهای برون رفت از آن». حیات طیبه. ش ۱۶. زمستان. ص ۱۶۴-۱۳۱.
۱۹. زبیدی، محمد مرتضی. بی تا. تاج العروس من جواهر القاموس. بیروت: دار مکتبه الحیات.

۲۰. سادات، محمدعلی. ۱۳۶۸. اخلاق اسلامی. چ ۵. تهران: سمت.
۲۱. شاملی، علی و کریم خانمحمدی. ۱۳۹۷. اخلاق در شبکه‌های اجتماعی. قم: پژوهشکده باقرالعلوم.
۲۲. شرفی، محمدرضا. ۱۳۸۰. دنیای نوجوان. چ ۴. تهران: مؤسسه فرهنگی منادی تربیت.
۲۳. شریفی، احمدحسین و همکاران. ۱۳۹۶. دانشنامه اخلاق کاربردی. چ ۲. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
۲۴. شکری، مریم. ۱۳۹۵. «ماهیت فضای مجازی و توسعه مفهومی آن». ۱۳۹۸/۱۱/۱۵. سایت مطالعات فضای مجازی. به نشانی: <http://cyber-shokri.blog.ir/1395/11/23>
۲۵. صفایی حائری، علی. ۱۳۸۴. رشد: تفسیر سوره العصر. چ ۷. قم: لیلۃ القدر.
۲۶. _____ . ۱۳۸۶. تربیت کودک. قم: لیلۃ القدر.
۲۷. _____ . ۱۳۹۱. تطهیر با جاری قرآن. چ ۲. قم: لیلۃ القدر.
۲۸. طریحی، فخرالدین. ۱۴۰۸ق. مجمع البحرین. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
۲۹. عاملی، سیدسعیدرضا. ۱۳۹۶. «مصونیت انسان در خطر است». ۱۳۹۸/۱۱/۱. گفت‌وگو با سعیدرضا عاملی، زهرا بویری. /مصونیت-انسان-در-خطر-است/ <https://ucccds.wt.ac.ir>
۳۰. عباسی ولدی، محسن. ۱۳۹۶. ارتش رایانه‌ای و نوازش تازیان‌های. چ ۳. قم: آیین فطرت.
۳۱. غزالی، محمد. ۱۴۱۶ق. مجموعه رسائل بیروت: دار الفکر.
۳۲. غلامی، رضا. ۱۳۹۵. همایش ملی تمدن نوین اسلامی. دانشگاه شاهد. خبرگزاری شبستان. به نشانی: <http://www.shabestan.ir/detail/News612684>
۳۳. غنوی، امیر. ۱۳۹۸/۱۰/۱۵. «مصاحبه».
۳۴. فرزانه، محمدباقر و دیگران. ۱۳۹۷. «تبیین عوامل ایجاد تمدن نوین اسلامی». پژوهش‌های اجتماعی اسلامی. دوره ۲۴. ش ۱۱۸. بهمن. ص ۲۰۵-۱۷۷.
۳۵. فیض کاشانی، محسن. ۱۳۶۸. اخلاق حسنه. مترجم: محمدباقر ساعدی. چ ۹. تهران: پیام آزادی.
۳۶. _____ . ۱۳۶۸. الحقائق فی محاسن الاخلاق. چ ۲. قم: دار الکتاب الاسلامی.
۳۷. _____ . بی تا. المحجة البيضاء فی تهذیب الاحیاء. تصحیح: علی اکبر غفاری. قم: نشر اسلامی.
۳۸. کریبر، گلن و رویستون مارتین. ۱۳۹۰. فرهنگ‌های دیجیتال. مترجم: مرضیه وحدانی. تهران: ساقی.
۳۹. کهوند، محمد. ۱۳۹۵. شبکه عنکبوتی: روش‌های جذب، نفوذ و تأثیرگذاری در فضای مجازی. قم: ذکری.
۴۰. گادینو، سالی و جنی یلسون. ۱۳۸۸. آموزش و ارزشیابی مهارت‌های زندگی. مترجم: حسین دانشور. تهران: فاطمی.
۴۱. مجلسی، محمدباقر. ۱۴۰۳ق. بحار الانوار. بیروت: دار احیاء التراث العربی.

۴۲. مرکز ملی فضای مجازی. ۱۳۹۵. «حقیقت مجازی». ۱۳۹۸/۱۰/۰۱. سایت مرکز ملی فضای مجازی. به نشانی http://www.majazi.ir/file_manager/81680
۴۳. مطهری، مرتضی. ۱۳۹۲. **تعلیم و تربیت در اسلام**. ج ۹۲. تهران: صدرا.
۴۴. معیدفر، سعید و همکاران. ۱۳۸۶. «مطالعه پدیده استفاده اعتیادی از اینترنت در بین نوجوانان و جوانان». **رسانه جهانی**. ش ۴. پاییز و زمستان. ص ۶۶-۴۳.
۴۵. مقام معظم رهبری. بیانات و سخنرانی‌ها. به نشانی: www.khamenei.ir.
۴۶. منطقی، مرتضی. ۱۳۹۵. **راهنمای والدین در استفاده فرزندان از فناوری های ارتباطی جدید: بازی های ویدیویی - رایانه ای**. تهران: انجمن اولیا و مربیان.
۴۷. موسوی، سیده معصومه. ۱۳۸۹. «فضای مجازی و تشدید بی اخلاقی». ۱۳۹۸/۱۰/۰۱. گزارش شماره ۱۷. سایت مرکز ملی فضای مجازی. به نشانی: <http://csri.majazi.ir/elib/8711384>
۴۸. نراقی، ملامهدی. بی تا. **جامع السعادات**. تصحیح: سیدمحمد کلانتر. ج ۴. بیروت: مؤسسه الأعلمی.
۴۹. نصر هرندی، محمدمهدی. ۱۳۹۷. «نگاهی گذرا به ضرورت و اهمیت علم اخلاق در فضای مجازی». ۱۳۹۸/۱۰/۰۱. سایت مرکز ملی فضای مجازی. به نشانی: <http://majazi.ir/article/84896>
۵۰. نوروبی، رضاعلی و راضیه بدیعیان. ۱۳۸۸. «الگوی روابط انسانی در تربیت دینی با تأکید بر سیره امام حسین (ع)». **اندیشه دینی**. دوره ۹. ش ۳۳. بهمن. ص ۱۰۸-۹۱.
۵۱. وجدانی، فاطمه. ۱۳۸۸. «بررسی نسبت میان فلسفه تعلیم و تربیت با تمدن نوین اسلامی و تبیین فلسفه تربیتی مطلوب بر اساس دیدگاه مقام معظم رهبری»، **آینه معرفت**. دوره ۱۹. ش ۲. تیر. ص ۱۵۲-۱۲۹.
۵۲. هادی زاده، محمدتقی. ۱۳۹۸/۱۰/۰۳. «مصاحبه».
۵۳. یاقوتی، ابراهیم. ۱۳۸۸. «مؤلفه ها و راهکارهای تمدن نوین اسلامی در اندیشه های امام خمینی (ع) و مقام معظم رهبری (مدظله العالی)». **شاهد اندیشه**. دوره ۱. ش ۱. شهریور. ص ۱۳۸-۱۰۷.